

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР МАДАНИЙ МУҲИТ ЯРАТИШ МАНБАИ СИФАТИДА

Насимхон Раҳмонов

Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети

Тел.: 97 711 94 08 (mobil)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7926342>

Аннотация. В статье речь идёт об отношении к древнетюркской литературе, как к духовно-культурному явлению. Выдвигаются взгляды о том, что школьные учебники должны стать главным фактором создания культурной среды не только для учащихся школ, но и для всего молодого поколения. Опираясь на письменную литературу, которая появилась на основе манихейского и буддийского течений в начале второго тысячелетия, автор высказывает свою точку зрения относительно данного вопроса. Далее, уделено особое внимание на сущность, принципы и идеи, ставшие основой существования человечества в здоровой духовной среде и относящиеся к обоим духовным течениям. Раскрывается основная сущность таких письменных памятников, как “Хуастуанифт” (Поклонение манихейцев), “Алтун яруг” (Золотой блеск). Они олицетворяют идеи скромности, духовной бдительности и непоколебимости в вере манихеизму и буддизму. Также даются ответы на важные вопросы, к примеру: почему необходимо внедрить в учебники и учебные пособия идеи о формировании праведного поколения письменных памятников. Автор подробно останавливается на задачах о создании древнетюркской культуры у молодого поколения.

Ключевые слова: дидактическое содержание, древнетюркская литература, манихеизм, буддизм, благодеяние, свет, зароостризм, духовно-культурная среда.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларнинг дидактик мазмунини узлуксиз таълим жараёнига сингдириш йўллари ҳақида айрим ўзбек олимлари амалиётда баъзи ишларни амалга оширганлар. Хусусан, 10 синф мактаб “Адабиёт” дарсликларида қадимги туркий ёдгорликлардан “Тўньюқ” битигтоши ўрин олган. Албатта бу ёдгорликнинг дарсликка киритилгани ниҳоятда ўринлидир.

Қадимги туркий ёдгорликлар ёки қадимги туркий адабиёт бугунги кунда жаҳон туркологиясининг муҳим объектларидан бири бўлиб келмоқда. Бунинг сабаби фақат қадимиятга алоқадорлиги билан эмас, балки бу ёзма ёдгорликларнинг мазмун-моҳияти, туркий халқларнинг бадиий тафаккури маҳсули бўлгани учун ҳам дунё аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар фақат Марказий Осиёнинг турли ҳудудларидан, жумладан, Ўзбекистон ҳудудидан ҳам топилган маданий обидалардир.

Шуниси ҳам борки, кўп ҳолларда қадимги туркий ёдгорликлардаги ғояларни, дидактик мазмунни ёш авлодга етказишда ва сингдиришда янги топилган обидаларга кам мурожаат этилади. Йўлни ниҳоятда тор олиб, исломгача яратилган ёзма ёдгорликларнинг умуминсоний ғояларга, инсониятни солиҳликка, ҳалолликка, камтарона яшашга даъват қилувчи ақидаларга беписандлик билан қараш ҳам ёш авлодни кенг қамровли маданий муҳитга олиб киришга ҳалақит бераётгани аён ҳақиқат. Жумладан, милоднинг бошларидан эътиборан Туронзаминда амалда бўлган буддавийлик, монийлик оқимлари ғояларини ўзида ифода этган ёзма ёдгорликларни ёш авлодга, қолаверса, кенг жамоатчиликка етказиш бугунги таълим тизимининг муҳим вазифаларидан бири бўлиши керак, бизнингча. Зотан маданий муҳитни пайдо қилишнинг муҳим омиллардан бири ёзма

адабиёт ва уларда илгари сурилган ғоялар, ақидалардир. Қолаверса, қадимги туркий ёдгорликлар юқорида биз айтиб ўтган “Тўнқоқ” битигтошидангина иборат эмас. Шу ёдгорлик қаторида монийлик ва будавийлик шеърлари, афсона ва ривоятлар ҳам борки, улар ўқувчиларнинг дидини ва савиясини ўстиришга, маънавий-маданий муҳитга олиб киришга хизмат қилади. Жумладан, VIII асрга яшаб ўтган шоир Апринчур тигиннинг икки шеърини, “Олтин ёруғ” асари таркибидаги афсоналардан [1, 43] танлаб олиб Адабиёт дарсликларига киритилса, мақсажга мувофиқ бўларди.

Монийлик оқими қадимги туркий маданий муҳитдаги алоҳида, ўзига хос бўлган маънавий ва фалсафий жараённинг маҳсулидир. Монийлик оқимининг асосчиси – Моний ибн Фатақдир [2,76]. Моний ёшлигида кўп саёхат қилди: Ўрта Осиёда, Ҳиндистонда узоқ вақт яшаб, бу ўлкалардаги маҳаллий динлар, жумладан, брахманизм, буддавийлик ва насронийлик оқимларини чуқур ўрганди. Айниқса, Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудида мустақам илдиз отган зардуштийлик Монийнинг эътиборини кўпроқ жалб қилди. Шу сабабдан ўзи яратишни мақсад қилиб қўйган таълимот учун зардуштийликка таянди. Жумладан, зардуштийликда ҳам, монийликда ҳам оламнинг пайдо бўлиши ва тузилиши ҳақидаги таълимот бир асосга таянади. Бу – Хурмузда мужассамлашган Эзгулик ва Нурга, Ахриман (монийликда Шмну)да мужассамлашган Зулмат ва Ёвузликдир.

Зардуштийликда синовдан ўтган ва инсоният ҳаётининг асосий мазмунига айланган икки қарама-қарши руҳий кучлар ўртасидаги кураш монийлик оқимида янада очикроқ намоён бўлди. Моний тарихда биринчи бўлиб, Марказий Осиёда ўзигача яратилган бошқа диний оқимлардан фарқли ўлароқ, ҳаётга яқин ғояларни ўзида мужассамлантирган, кенг қамровли диний тизимни яратишга ҳаракат қилди.. Моний таълимоти янги, такрорланмас ёзма адабиётни пайдо қилди. Қолаверса, туркий халқлар яшаган заминдаги кенг оммага тўлиқ маълум бўлмаган, етиб бормаган шундай ёзма манбалар борки, бу ёзма манбаларнинг туркий халқлар адабиёти тарихида туган ўрнини белгиламасдан туриб, қадимги туркий халқларнинг маълум тарихий босқичдаги маданий, ижтимоий-сиёсий мавқеини рўй-рост белгилаб бўлмайди. Милоднинг бошларидаги давр мафқураси, жамиятдаги маънавий бўшлиқ айнан шу асарлар орқали тўлдирилди. Жамиятга комил инсонни етказиб беришдай масъулиятли вазифани монийлик оқими ва бу оқимдаги адабиёт бажарди. Шу боисдан монийлик оқимининг ва унинг таъсирида ёзма адабиётнинг пайдо бўлиши тасодиф эмас, балки зарурат бўлган эди. Монийлик оқимидаги адабий ёдгорликнинг бизга етиб келган намунаси “Хуастуанифт” (Монийларнинг тавбаномаси) ва бир қатор монийлик шеърларидир[3, 80].

“Хуастуанифт”даги шайтону арвоҳларга Худойим деб сажда қилганлар оғир гуноҳга ботганларини, жамики жонзотларга, инсониятга жисмоний ва маънавий азоб бериш ҳам оғир гуноҳ экани ҳақидаги ўғитлар бугунги кунла ҳам керак. Зотан, биродаркушликнинг олдини олиш, ўзаро низоларни тинчи йўл билан баргараф қилишда мазкур диний оқимдаги ақидалар ёрдам бериши шубҳасиз. Ёки шу ёзма обиданинг 11-бобида кўтарилган ёмон хулқли инсонларни тўғри йўлга солиш, исрофгарчиликнинг қораланиши ҳақида ўғитлар ҳам бугун ҳам катта ижтимоий аҳамиятга эгадир. Ёш авлодга ана шу ўғитларни сингдириш жамиятни соғломлаштиришга ва авлодларда руҳий собитликни уйғотишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Қадимги турклар яратган бугунги авлоднинг маънавий жиҳатдан юксалишига ва маънавий маданияти шаклланишига хизмат қиладиган яна бир асар “Олтун ёруғ”дир. Бу ёзма ёдгорлик милодий 1X аср охири- X аср бошларида санскрит тилидан қадимги туркчага эркин таржима қилинган. Бу ёзма ёдгорликнинг аҳамияти шундаки, авлодларнинг ўтмишга муҳаббат ва хурмат руҳида тарбиялашга бу асар ката хизмат қилиши шубҳасиз. Биз бу обидани 2009- 2013 йилларда қадимги туркчадан ҳозирги ўзбекчага таъдил қилиб иккита китоб ҳолида чоп эттирган эдик[4]. Бу асарда ўз даврида кўтарилган ғоялар буддавийлик асосида шакллантирилган бўлиб, қадимги турклар маданий ҳаётида катта рол ўйнаган эди. Жумладан, “Олтун ёруғ”даги амаллар шундан иборат эдики, инсонлар қилган гуноҳларини эътироф этиб тавба қилишлари лозим. Зотан, инсонлар ёвуз, ёмон қонунларга эргашиб, ҳатто дўзахга ҳам тазйиқ ўтказган, ғазабнок бўлиб, нафрат ва нодонлиги туфайли жонзотларга зулм қилган, яхши-ёмон ишларни ажрата олмай, тана хоҳиши билан иш қилиб жонзотларга жабр қилган, тилига эрк бериб, кўнглида ёмон ишларни келтириб гуноҳ қилган, ёмон ният билан бурхоннинг танасидан қон чиқарган, тўғри, ҳақиқий нўмдан нафратланган, нўмдан нафратланиб, ундан юз ўгирган, соф ниятли руҳонийлар орасида иғво қўзғаб, жанжал чиқарган, ҳатто ота-онасини йўқ қилдирган, гуноҳу айбларни фақат ўзи қилиб қолмай, бошқаларни ҳам шундай ярамас ишларга ундаган ва ўзи бу қилмишларидан хурсанд бўлган, пок одамларга иллату гуноҳларни тўнкаган, ёмонни яхши деб мақтаб, яхшини ёмон деб қўллаб-қувватлаб, у нуқсонлидир, у шайтондир, деб ҳукм чиқарган.

Хуллас, дунёда нимаики иллатлар бўлса, инсоният шуларнинг ҳаммаси ижрочиси. Шунчалик қабоҳатга ботган инсониятнинг гуноҳлари учун афв сўраб, Хўрмузд бурхон олдида воситачи бўлади, гўё Мусо пайғамбар барча Исроил халқининг гуноҳлари учун афв сўраб Худога илтижо қилгандай. Шундай қилиб, Хўрмузд катта ижтимоий вазифа бажаради – бурхондан инсоният учун бахт сўрайди, инсониятни тўғри йўлга солишдан, яхшилик илдизини мустаҳкам қадан иборат вазифани амалга оширишни бурхондан илтимос қиладди ва жамиятни соғлом қилиш учун курашади.

Зерван, Хўрмузд, уларнинг атрофига йиғилган барча тангрилар инсониятнинг халоскори, муҳофаза этувчиси бўлиш билан бирга, “олтун нур”ни – буддавийлик ақидаларни ёювчилардир. Бу нурга итоат этиб, унинг йўл-йўриғидан юрадиган юртнинг подшоҳи “биринчидан, соғ-саломат, хавф-хатарсиз бўлади, иккинчидан, умри узун бўлади, учинчидан, лашкарининг куч-қудрати ошиб кўпаяди, душманлари бўлмайди, тўртинчидан, эл-улус шод-хуррам, тўғри, қонун-қоида бўйича яшайди” (111, 33 а,б).

Бу ваъда эмас, балки амалга ошиши мумкин бўлган ҳақиқатдир. Қолаверса, ҳақиқат фақат шундан иборат эмас. Бурхоннинг ўғитлари, Зерванга, Хўрмуздга ва тангрилар орқали берган ўғити юртни, инсонларни маънавий томондан соғлом қиладди, молпарастлик иллатидан халос қиладди, иллатлардан халос бўлишнинг маҳсули сифатида инсонлар бир-бирларига меҳр-оқибатли бўладилар. Хукмдорга ўзининг халқи, атрофдаги душманлар ҳам совға-салом келтириб дўст тутинадиган бўладилар, бунинг натижаси ўлароқ шон-шуҳратга эришадилар, ўзлигини намоён қиладилар, ҳамманинг иззат-ҳурматиغا сазовор бўладилар. Подшоҳдан тортиб халқигача узоқ умр кўрадилар, тинч-омон яшайдилар (111 35 а,б – 36 а,б).

“Олтун ёруғ”дан олинган мана шу ўғитларнинг туб маъзида инсонлар ўртасидаги маънавий-маданий муҳитни соғломлаштириш, она юртини кўз қорачиғидай асраш, ҳукмдорлар билан халқ ўртасида мувофиқатни пайдо қилиш каби вазифаларни бугунги

кунда авлодлар онгига сингдиришдай катта мақсадлар қўйилган, айниқса, ёш авлодга бу ўғитлар етказилганда, таълим ва маънавий-маданий муҳитнинг ўзаро уйғунлиги катта натижалар бериши шубҳасиздир. Адабиёт ҳар доим - ибтидосидан бошлаб бу жараёнга ҳамроҳ бўлиб келгани ва бугунги кунда ҳам бунга зарурат борлигини ёдимизда тутишимиз керак. Бунинг учун Адабиёт дарсликларига номоддий маданиятнинг моҳияти узлуксиз давом этиши керак деб ўйлайман.

Қисқача қилиб айтганда, қадимги туркий ёзма ёлгорликларлаги умуминсоний ғояларни ва ўғитларни адабиёт дарсликларига сингдириш бугунги кунда долзарб масалалардан бўлиб қолиши керак.

REFERENCES

1. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. Тузувчилар филология фанлари докторлари, профессорлар Н. Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев, 1 жилд, Тошкент, Фан. 2003.
2. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Том 1, ССК, Алмати, 2021.
3. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Том 1, ССК, Алмати, 2021.
4. Олтун ёруғ. 1 китоб. Сўз боши, изоҳлар, қадимги туркийдан ҳозирги ўзбек тилига табдил муаллифи Н. Раҳмон, Фан, 2009; Олтун ёруғ. 2 китоб. Сўз боши, изоҳлар, қадимги туркийдан ҳозирги ўзбек тилига табдил муаллифи Н. Раҳмонов, Фан, 2013.